

ADİL İZCİ

René Char çevirmenleri Zarife Biliz ve Işık Ergüden'le *Gazap ve Muamma* üstüne

Sayın Zarife Biliz, Sayın Işık Ergüden, René Char, bizde fazla bilinen okunan bir ozan değil sanırım. Sizi kapsamlı bir çeviriye neler yönlendirdi?

İŞIK ERGÜDEN: René Char Türkçede hem bilinen hem de bilinmeyen şairlerden biri muhtemelen. Bir yanıyla yirminci yüzyılın en hareketli, zorlu dönemlerinin birinci dereceden failleri, tanıkları arasında yer alması, diğer yanıyla da Fransız dilinin tartışmasız en büyük şairlerinden biri olması, keza Türkiyeli kimi sanatçılarla, şairlerle tanışıklığı nedeniyle, bu topraklarda bilindiğini, tanındığını düşünebiliriz. Ama diğer yandan, şairlerinden yapılan birkaç derleme dışında, çok üretken bu şairin hiçbir kitabının Türkçeye çevrilmemiş olması da bir tür bilinmeme halidir elbette.

René Char, Fransa'da Nazilere ve işbirlikçilere karşı yürütülmüş anti-faşist direnişe, silahlı mücadeleye katılmış ve bu mücadelenin yöneticileri arasında yer almış, ölümle hem öznesi hem nesnesi olarak yakınlık kurmuş, sonrasında ise bunun üzerinde bile konuşmamış olmasıyla, politikaya hep mesafeli, karamsar tavrıyla; diğer yandan anadilinin yirminci yüzyıldaki en önemli şairlerinden biri olmasıyla -kendi şiirleri üzerinde de hiç konuşma-

masıyla- şahsen benim için örnek alınası bir şahsiyet oldu hep. Diğer yandan, Fransızca okuyup anlayabildiğim ve çeviri yapabildiğim dönem boyunca da hep gözümü diktiğim ama her okumaya kalktığımda "Ben bu dili biliyor muyum?" diye kendime sormama yol açan bir şairdi Char.

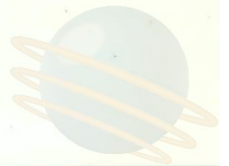
Çeviriyle geçen uzun yıllarda şiir çevirebilmeyi, kendimi şiirle sınımayı hep istedim ama böyle bir işe hazır olmak hiç kolay değildi. Çeviriyle yaşamaya çalışan insanların geçim derdi içinde zamanla yarışmaları, şiir gibi, dilin sınırlarında dolaşan bir alana paldır küldür dalmalarına (ne iyi ki!) engeldir. Dahası, düzyazı edebiyat metni çevirisi -istisnaları olmakla birlikte- ille de yazar olmayı gerektirmez fakat şiir çevirisinin şair olmayı gerektirdiği rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla, maddi koşullar şiir çevirmeye elverdiğinde, şiir çevirme arzusu şair olmamamın dezavantajıyla baş başa kalmıştı. İşte bu ortamda Zarife'yle birlikte şiir çevirilerine başladık. José Saramago'nun bütün şiirlerini, Fernando Pessoa'dan şiir seçkisini çevirip yayımladığımızda, kimi dergilere değişik şairlerden tek tek şiir çevirileri yapıp yayımlattığımızda bir yandan da René Char üzerinde çalışıyorduk. Yedi yılı aşkın bir za-

man dilimini kapsayan bu süreç birlikte çalışmanın, tartışıp derinleşmenin zevkiyle, tek tek her kelime, her ses üzerinde kılı kırk yaran düşünme süreçleriyle, diğer dillere yapılmış çevirileri inceleyerek, Char'ı anlama, kavrama ve ifade etme çabasıyla, her bir şiir için altı yedi kez "bitti!" deyip yeniden başlayarak, meşakkatli ama sonuçta tatminkâr bir şekilde tamamlandı.

ZARİFE BİLİZ: Benim şiir çevirisine soyunmam tamamen Işık'ın çabası ve iknası sonucudur. Müsebbibi kendisidir. René Char için de geçerli bu. Ben neredeyse kendimi bildim bileli şiiri çok sevdim, hep okudum, benim için ekmek su gibiydi. Fakat şiir benim için aynı zamanda Türkçe demekti, *dilin dili* derler ya şiir için, belki de o nedenle hep Türkçenin sınırları içinde aradım onu, müziğini, sesini duyup içimde yankısıyla yaşamadıkça, anlamıyla, imgesiyle, hissettirdikleriyle beni savurmadıkça sözcükler benim için şiir olmadı hiç. Belki de tam bu nedenle çeviri şiire uzun yıllar hep mesafeli durdum, hatta *şiir çevrilemez olandır* deyip o hazzı bozan metinleri şairin kendisiyle bile ilişkilendirmedim, velev ki o dizeler onun değil Türkçe söyleyene idi. Çok sevdiğiniz bir şeye halel gelsin, içinizde incinsin, bozulsun istemezsiniz, onu yitirmekten korkarsınız ya, belki böyle bir korkunun sonucuydu mesafem. Bunu kıran ilk şair Celan'dı. Almanca bilmiyorum ama Celan'ın Türkçeye çevrilmiş şiirleri beni şairle buluşturdu bir şekilde. Gertrude Durusoy ve Ahmet Necdet'in *Bademlerden Say Beni*, Oruç Aruoba'nın *Neredeyse Yaşayacaktın* ve en son Ahmet Cemal'in *Ellerin Zamanlarla Dolu* çevirilerine borçluyum ben Celan'ı. Almancadaki aynı Celan'ı mı okuyorum bilmiyorum ama Türkçe söylenenlerde şairi duyup hissedebili-

yorum. Defalarca dönüp tekrar okuma arzusu duyuyorum.

Biraz Celan'ın yukarıda bahsettiğim çevirilerden okuduğum Türkçe şiirlerinin bana verdiği şiir hissi, çokça da Işık'ın Fransızca bilgisine, deneyimine, çabasına olan güvenim ve ikimizin birlikte yaratım sürecindeki akışkanlığımız bu işe olur verdi. Yıllar önce bu çeviri sürecine başlarken Işık çevirir ben yayına hazırlarım diye düşünmüştük ama ilk şiirler ortaya çıkıp da üzerinde çalışmaya başladığımız an bunun böyle olmayacağını, zira ilk çevirilerin tamamen değişip birlikte çalışmalarımızdan bambaşka şiirlerin ortaya çıktığını görünce ortak çeviri tarzına geçtik; bu nedir ki, buna böyle denebilir mi acaba, yoksa şair burada bambaşka bir şey mi demeye çalışıyor türünden sorularla, ben İngilizce çevirilerine, Işık öbür dillerdeki çevirilerine bakarak, sonra tekrar Fransızca şiire dönerek, çoğalan, ilerleyen, dönüşen, tekrar tekrar yazılan bir şiir yaratma sürecine girdik beraber. Fransızca şiiri alttan hiç eksik etmeden ama son sözü de hep Türkçe sesletimden, dize yapısı ve melodiden, şiirin sesiyle anlam ve imge arasındaki ilişkilerden pay biçerek noktaları koyduk. O noktaları da defalarca koyup kaldırdık. *Gazap ve Muamma* Türkçeye böyle doğdu. Benim için, kendi okuduğumda şiir olarak hissedeceğim hale gelmeselerdi, Türkçe okuduğumda kelime toplamları ve cümlelerden ibaret kalsalardı, *dilin dilini* Türkçede bana hissettirmeselerdi yayımlanmazlardı. Süreç tabii ki önemli ama burada sonuç daha da önemli. Öyle bir haksızlığı yapamazdık. Bunu ikimiz de önemsedik. Bizimki biraz Char'ın şiiri gibi boşlukta, uçurumun kıyısında yapılan bir iş oldu. Olur atlar, olur da arkasından biz de atlayamazdık.

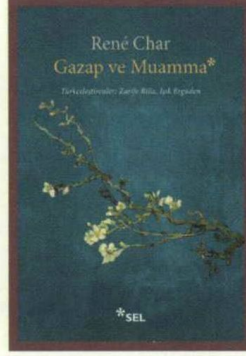

Sizden önce Tahsin Saraç, Samih Rifat ve Özdemir İnce de çevirmişler dilimize. Sizin çevirinizin o çevirilerden ayrımı nedir? Böyle de sorabiliriz: O çeviriler varken siz neden yeni bir çeviri gereksinimi duydunuz?

I.E.-Z.B.: Tahsin Saraç, Samih Rifat ve Özdemir İnce çevirileri “seçme şiirler” şeklinde René Char’ın çok çeşitli kitaplarından yapılmış derlemelerdi. Bizim yaptığımız çeviri ise Char’ın tek bir kitapta *Fureur et Mystère* (*Gazap ve Muamma*) adı altında topladığı ve o zamandan beri de tek bir kitap halinde Fransa’da baskısı yapılagelen bir metindir. Bu metin Türkçede ilk kez bizim çevirimizle bütün olarak yer alıyor. Örneğin, diğer bölümlerdeki tek tük kimi şiirlerin çevirisi derlemelerde yer alsa da, şairin Direniş sırasında kaleme aldığı “Hypnos Yaprakları” adlı bölüm Türkçeye ilk kez çevrildi. Dolayısıyla aynı şey değil.

Her çeviri çabası, her emek elbette değerlidir. Nitekim biz de onları yok saymadığımızı kitaba eklediğimiz sonsözde adlarını anarak belirttik. Ancak, Char’ın şiirinin Fransızca okuyan açısından da kapalılığı, çok-anlamlılığı, adeta kelime karşılıklarını bulup yan yana koyarak çevrilebilirmiş duygusu yaratabiliyor. Dolayısıyla, sözünü ettiğiniz çevirilerin egemen zihniyeti de neredeyse bu olagelmış. Bizse aynı kapalılığı, çok-anlamlılığı Türkçenin ses ve söz zenginliği içinde yeniden üretmeye, Türkçe şiir dilinde Char’ın zenginliğini sesiyle, tınısıyla yakalamaya, onu Türkçede konuk etmeye çabaladık, bunun için çok uğraştık. Takdir elbette okurların olacaktır.

Tıpkı doğayla, elementlerle ilişki kurar gibi kelimelerle, biçimle de son derece esnek bir

ilişki kuran, her şeyi eğip büken, bir hammadde gibi, element gibi işleyen Char’ın şiir yazımını anlamakta, anlatmakta sözlük son derece yavan kalabilir. Nitekim, muhtemelen böyle de olduğu için, Char şiirinin diğer dillere çevirisi gecikerek ya da sorunlu olagelmıştır. Şairin kullandığı ifadelerin, deyişlerin kendi dili içinde dahi başka türlü yapılara gir-

meye direnirken bir yandan da çok-anlamlılığı, onun kelimelerinin bir dilden diğerine geçerken yıpranmasına, aşınmasına, anlam ve tını yitimine uğramasına zemin hazırlar. Çevirinin “ihanet”ini kanıtlama şansı sunan ender tuzaklardan biridir muhtemelen Char’ın şiiri. Biz bunu çalışmamızın her anında hissettik, başaramayacağımız duygusuna çok kapıldık.

Şunu da belirtmek gerekir ki, günümüzün eserdense yazanı öne çıkaran, yazanın görünmesine, görünürlüğüne odaklanan tüketimci, reklamcı, “piar”cı kapitalist edebiyat ortamının aksine; nitelikli edebiyat eserleri, tüketimlemeden tekrar tekrar okunacak, dolayısıyla tekrar tekrar çevrilecek (tekrar tekrar okunup çevrilmesi gereken), yeni anlam ve ses olanakları keşfetmeye elverişli “açık yapıt”lardır. Hele ki şiir gibi, kendi dilinin de yabancı, dilinin geleneksel yapısının içinden çıkıp onu başkalaştıran, onu kâhince eviren bir alanda verilmiş eserler iyice “açık yapıt”tır. Üstüne bir de çeviri gibi farklı kültür ve diller arasında, farklı zaman ve mekânlar, farklı bireysel algılar arasında salcılık yapan bir uğraş da işin içinde olduğunda durum iyice karmaşıklaşır. Bu bağlamda, her çeviri yeni çevirilerin kapısıdır. Bizim çevirimiz de buna imkân tanırса, başka çevirilere, yeni çevirilere kapıyı açarsa işlevini gerçekten yerine getirmiş olur.

Albert Camus, René Char'ı “yaşayan en büyük ozanımız”, yanı sıra “başkaldırının ve özgürlüğün, yarınlarımızın da ozanı” olarak niteliyor. Yine de sorayım: René Char bir dönem ozanı mıdır yoksa klasikleşmeye doğru evrilen bir ozan mıdır?

I.E.-Z.B.: René Char'ın dünya şiirindeki yerini kendisinin de çok önemseydiğini sanmıyoruz. Hayattaki varoluşunun bir ifadesiydi onun için şiir. Ama üzerinden geçen zamanı, kendisinin artık hayatta olmamasını, sayısız eserini dikkate alarak, onu bir dönem ozanı ya da klasikleşmeye evrilen bir ozan diye nitelemekten se dünya şiirinin özgün, muhtemelen de eşsiz doruklarından biri olarak nitelemek daha doğru olur kanımızca. Şiirin ne olup ne olmadığını sorgulayan, şiirle hayatı, hem de gündelik hayatı ayrılmazcasına birleştiren ama yarattığı dil evreniyle de okuyana “şiir okudum” diyebilme doygunluğu veren, asla tüketilemeyen, asla bir çırpıda nüfuz edilemeyen, “gazap”ı ve “muamma”sıyla kâhin sözleri gibi tekrar tekrar okunacak, her okunduğunda yeniden anlam, derinlik bulacak, okuyanın yalnızlık duygusunu eksiltene, doğallığında direnişçi, has bir şairdir Char. Bir davanın hizmetindeki şair ile fildişi kulesinde oturan şairi aynı fırça darbesiyle silip atmıştır. Onun saf şiiri doğumdan ölüme bir direniş olan hayatın ta kendisidir. Bunca aşına bir gerçekliğin Char'ın dilinde bunca aşkın ve bunca çokkatmanlı, bunca “yabancı” olabilmesi, kolay hazmedilememesidir onun şiirini eşsiz kılan. Char'ın dünyasında, ister Direniş yılları olsun, ister öncesi ya da sonrası, topyekûn karanlığın ortasındaki tek ışıktır saf şiir, Herakleitos'tan, Georges de la Tour'dan, Nietzsche'den gelen. Char'ın eserinin gücü, kişisellikten uzak ve daima geleceğe işaret eden sözde, böyle bir dili başlat-

masındadır, kaygı ve belirsizlik içindeki vaatte, maddeyle ve başlangıçla, evrenle kurduğu bağdadır. Eğer gelecek bilinebilir olsaydı, kitabın adındaki “muamma” olmasaydı, kehanet sözü olan şiir -Char'a göre- anlamını yitirir, var olmazdı. Dolayısıyla şiirsellikle etiği birbirinden ayırmayan, şiirsel pratiğin kuralları ile varoluşunkileri, şiir ile düşünceyi, tıpkı presokratikler gibi aynı kefeye koyan, ama felsefenin bir kalıba sokmaya çalıştığı ne varsa, şiirinde anlamlık olarak belirip kaybolan, önseziye dönüşen, şimşek hızıyla çakıp geçen bir şairdir; bütün bunlardan dolayı da eşsizdir Char.

Bu bağlamda bir akıma ya da topluluğa, ozan ve yazarlara yakın durduğu/durmadiğı nasıl irdelenebilir?

I.E.-Z.B.: Açıkçası, böyle bir nitelemede bulunabilecek kadar ne Fransızca şiiri ne de dünya şiirini bildiğimiz söylenebilir. Elbette her şair kendi öncelleriyle ardılları arasında durur. Char'ın şiir dilinin ve dünyasının “devrimciliği” onu Fransızca şiirde Rimbaud ile Mallarmé'nin soyundan gelen bir şair olarak görmeye -ama onlardan bambaşkalığı sayesinde bunu yapabildiğini anlamaya- imkân tanır. Char'dan sonraki şiirin de önceki gibi kalmış olduğu söylenemez. Ancak, bu önceliğin ve sonralığın bir akım ya da topluluk ilişkisi olarak görülmesi Char örneğinde pek olası değildir. Char'ın, kendi dönemsel ve kişisel yakınlıkları -örneğin gençliğinde gerçeküstücüler, ileri yaşlarında Camus'yle, farklı disiplinlerden çeşitli sanatçılarla kurduğu ilişkiler- ötesinde, şiirinin eşsiz bir doruk olduğunu rahatlıkla ileri sürebiliriz. Char'ın şiiri -sıklıkla dendiği gibi- şiirin şiiridir, bu anlamda Mallarmé'nin Kitap'ı gibi, Şiir'dir, Mutlak Şiir'dir, sürekli yenden başlayan ve yeniden yazılandır, öncesiz

ve sonrasızdır. Dolayısıyla, sürekli de yeniden çevrilebilir.

Doğrusu René Char'ın özünü, aslını anlamak (eski sözcüklerle “nüfuz etmek”, “kühüne varmak”) enikonu zor görünüyor. Hele benim gibi bir ucundan da mutlaka anlam yakalamaya alışkın okurlar için. Bu bağlamda okurlara nasıl bir okuma yöntemi önerebilirsiniz?

I.E.-Z.B.: Kolay okunurluğu, kolay anlaşılabilirliği edebiyatın, şiirin olmazsa olmazı olarak göremeyiz. Bu, zor anlaşılır olmalı, üslupçuluk yapılmalı anlamına asla gelmemekle birlikte, edebiyatın başlı başına bir gerçeklik, bir evren ve bir dil yaratımı olduğunu, dolayısıyla gündelik dil ve ifade alışkanlıklarının dışına çıkmamanın kaçınılmazlığını vurgulamak; kolaycılıkla, popülerlikle, tweeter'vari “hapçılık”la, zekâ ve “olay” gösterisiyle edebiyatın dili arasındaki farka işaret etmektir. Her nitelikli edebiyat metnine nüfuz etmenin kimi zaman yazandan daha fazla çaba sarf etmeyi gerektirdiğini düşünürsek René Char'ın şiirini de bu saflarda görebiliriz. Her zaman el altında bulunacak, tekrar tekrar, orasından burasından okunacak, anlaşılamayacak, merak uyandıracak, hissedilecek, düşünülecek, belki bir anlığına sezilecek bir şiir Char'ın. Kısacası, ömürlük...

Char'ın şiiri ne Char'ın kendi için ne de okur ya da çevirmen için yazılmıştır; büyük harfle Şiir'dir o, “hiç kimse” için yazılmıştır; Nietzsche'nin eseri gibi. Char'ın şiiri, saf anlamında ya da musikiyle bizi kucaklayan tınıda değil, sözünü ettiği şeyle şiirin arasındaki mesafedir. Bu mesafede kendine yer açabilmek, o mesafenin çeperlerinde dolanabilmek, onlara dokunabilmek gerekir okuru olabilmek için. “Bir şair geçtiği yolun izlerini bırakmalıdır, kanıtlarını değil. Sadece izler düş görmeyi sağlar” diyor zaten kendisi de.

Odasını, odasındaki Georges de la Tour tablosu altındaki çalışma masasını bilsek de, metaforik olarak, bir masa başına oturmuş şiir yazarken düşünemeyiz onu, o bir kol işçisi gibi çalışırken şiir yaratan, bizimle konuşurken şiiri kuran biridir. “Felsefe çekiçle yapılır!” diyen Nietzsche akla geliyor yine. Dolayısıyla, “yerimizi değiştirmemiz”, asla entelektüalizme gömülmememiz gerekir ona kulak verebilmek için. Char'ın şiiri (gelenek, eğitim, alışkanlık) gereği sahip olduğumuz şiir fikrine hem en uzak hem de şiirin özü olduğunu hissedebileceğimiz şeye, o “muamma”ya en yakın olandır; bizden çok şey ister, öncelikle de önde olmayı, öncelemeyi.

Özellikle Cumhuriyet dönemi ozanlarımızın Batı, öncelikle de Fransız ozanlarından (şöz gelimi Verlaine, Rimbaud, Baudelaire) etkilendiğini biliriz. Bizim René Char'dan etkilenen ozanlarımız da var mıdır?

I.E.-Z.B.: René Char'dan doğrudan etkilenmiş bir şairden söz etmek mümkün müdür bilemiyoruz. Ancak, çeviri süreci bitip de içimizde demlendikten sonra Türkçe şiirden aynı ismi çağrıştırdığını fark ettik. Kendi dil hanemizde Char'la “soydaş” tek bir şair, belki de tek bir kitap gelmiş aklımıza. Türkçe şiirin doruğunda durup dilini, imgesini, fikrini aynı şekilde elementlere, doğaya ve boşluğa tercüme etmiş olan Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın *Çocuk ve Allah* adlı kitabı René Char şiirinin yarattığı aynı uçurum hissini vermiş bize.

Ve son olarak, René Char'ın sesini, bizim çabamızın da yankısını duyup ses verdiğiniz için teşekkür ederiz.

